

ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ПЕРЕДУМОВА АВТОКЕФАЛІЇ УПЦ (1991–2018)***

THE ESTABLISHMENT OF THE UKRAINIAN STATE AS A PREREQUISITE FOR THE AUTOCERHALY OF THE UOC (1991–2018)****

Засновником Церкви є Господь наш Ісус Христос, який став і єдиним головою Церкви (Ін. 10: 14–16). Коли ж виникла суперечка серед апостолів, хто з них має бути першим, Господь засудив навіть саму думку про це (Мф. 20: 22–27; 23: 8–12; Мк. 9: 34–35). Як серед апостолів при заснуванні Церкви нікого не було призначено її головою, так не було цього і між наступниками апостолів – єпископами. І це зрозуміло, бо людина, що є залежною від умов земного життя, не може бути головою Церкви – інституції вічної та духовної. Вічний і духовний голова благодатного царства – Христос, а Церква є Його тілом, тому й має бути єдиною (Ін. 18: 36).

Метою статті є спроба висвітлити питання боротьби за автокефалію

У статті висвітлено питання боротьби за автокефалію Української Православної Церкви впродовж 1991–2018 років. Наведено відомості про найважливіші події та епохальні події, що мали вплив на подальший розвиток подій та логічним завершенням яких став юридичний документ Вселенської Патріархії – Синодальний Канонічний Томос про автокефалію Української Православної Церкви.

Ключові слова: автокефалія, автономія, Українська Православна Церква, Вселенський Патріархат, «старий», «новий» та «третій» Рим, Київський Патріархат.

The article briefly reveals the issue of the struggle for

* Доктор наук з богослів'я, професор, проректор з наукової роботи та професор кафедри церковно-історичних і практичних дисциплін Київської православної богословської академії.

** Doctor of Theology, Professor, Vice-Rector for Research and Professor of the Department of Church-historical and Practical Disciplines of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

*** Доповідь, виголошена на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Духовність – шлях до майбутнього» (м. Бориспіль, 24 липня 2019 р.).

**** The report was delivered at the All-Ukrainian scientific-practical conference «Spirituality is the way to the future» (Boryspil, July 24, 2019).

Української Православної Церкви впродовж 1991–2018 років. Відповідно до поставленої мети необхідно:

- навести відомості про найважливіші постаті та епохальні події 1991–2018 років;
- проаналізувати проблему розділення Української Церкви;
- висвітлити питання Соборних зібрань Української Церкви;
- схарактеризувати ключові церковні події, що мали вплив на подальший розвиток подій.

Усі історичні події першого тисячоліття свідчать про те, що християнство на землях теперішньої України існувало ще до великого князя Володимира, але святий рівноапостольний володар запровадив його на державному рівні. Багато авторів, особливо церковних, свідчать, що наше Хрещення відбулося набагато раніше 988 р. Відомості про проповідь на українських теренах апостола Андрія Першопокликаного, святих братів Кирила й Мефодія, а також етапи в прийнятті християнства в часи св. князя Оскольда й рівноапостольної Ольги – це лише невелика частина з великої маси фактів історичного, археологічного та археографічного характеру.

Боротьба за церковну незалежність тривала впродовж багатьох століть, але найбільше активізувалася з отриманням державної незалежності в 1991 р. Згідно з апостольськими правилами (34 правило) та постановами Вселенських Соборів (17 правилом IV та 38 правилом VI) виникли всі необхідні умови для незалежності Української Право-

autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church during 1991-2018. Emphasis is placed on the fact that this struggle for the independence of the Ukrainian Church lasted for many centuries, but was most intensified with the independence of the state in 1991 because according to the apostolic rules (rule 34) and the decisions of the Ecumenical Councils (17th rule of IV and 38th rule of VI) there were all the necessary conditions for church independence.

The problem of the division of the Ukrainian Church is analyzed, and in particular the Ukrainian Orthodoxy, as a result of foreign political influences, among which the largest is the encroachment on state and church independence by Moscow and the Moscow Patriarchate. The issues of the Conciliar Meetings of the Ukrainian Church at which the proclamation of church independence took place and the election of its Primates - His Holiness Patriarch of Kyiv and All Ukraine Mstyslav Skrypnyk (June 5, 1990), His Holiness Patriarch Volodymyr Romaniuk (October 21-24, 1993), His Holiness Patriarch of Kyiv and all Rus-Ukraine Filaret Denisenko (October 22, 1995) are covered.

Information on significant figures in the history of Ukrainian Orthodoxy in this period is given, as well as epoch-making or key events that influenced the further development of events, the logical conclusion of which was the legal document of the Ecumenical Patriarchate Synodal Canonical Tomos on the autocephaly of the Ukrainian Orthodox Church are highlighted. The role of the Ukrainian Church,

славної Церкви від тих чи інших релігійних центрів.

5–6 червня 1990 р. в Києві в соборі святої Софії під головуванням єпископа УАПЦ Івана Бондарчука за участю 703 делегатів (7 єпископів УАПЦ) відбувся Собор відродженої УАПЦ, який проголосив Патріархом Київським і всієї України митрополита Мстислава Скрипника.

На час відсутності патріарха управління мав здійснювати митрополит Іван Бондарчук (колишній єпископ Житомирський і Овруцький РПЦ). 18 листопада 1991 р. відбулася інтронізація першого Патріарха Київського і всієї України Мстислава Скрипника у кафедральному соборі Київських митрополитів на честь Премудрості Божої Софії. На жаль, через складність економічного та невпорядкованість політичного життя в Україні він був змушений повернутися до США, де й упокоївся 11 червня 1993 р. [Преловська І., 2010, с. 384–388].

1–3 листопада 1991 р. у Свято-Успенській Києво-Печерській Лаврі відбувся Помісний Собор УПЦ, яка перебувала в юрисдикції РПЦ. Делегати Собору, представники від 22 єпархій УПЦ – архіпастирі та пастирі, представники духовних навчальних закладів і монастирів, миряни – одногосно ухвалили відповідний документ, яким засвідчили своє прагнення до автокефалії. У головній доповіді митрополита Київського і всієї України Філарета Денисенка було обґрунтовано необхідність отримання автокефалії та показано послідовність відповідних кроків для цього. Постанови Собору підписали всі без винятку єпископи УПЦ. Однак проти цього виступили в колишній столиці Радянського Союзу, і на самочинному, неканонічному Харківському зібранні у 1992 р. була створена окрема церковна структура – УПЦ із невіддільною на сьогодні прив'язкою до Московського Патріархату. Під тиском відповідних органів із Москви 18 архиєреїв, за винятком митрополита Філарета та єпископа Якова, відмовились від своїх підписів про автокефалію.

25–26 червня 1992 р. відбувся об'єднавчий Собор УАПЦ із частиною єпископів УПЦ на чолі з митрополитом Філаретом, на якому було проголошено Київський Патріархат. Предстоятелем, знову ж таки заочно, обрано владика Мстислава (в 94 роки), а його заступником митрополита Філарета.

and in particular of St. Michael's Golden-Domed Monastery, which is now the See of the Metropolitan of Kyiv and All Ukraine, in the events of the Orange and Dignity revolutions is mentioned.

Key words: *autocephaly, autonomy, Ukrainian Orthodox Church, Ecumenical Patriarchate, «old», «new» and «third» Rome, Kyiv Patriarchate.*

Делегація УПЦ Київського Патріархату на чолі з митрополитом Філаретом у липні 1992 р. за сприяння Президента України Л. Кравчука та на запрошення Вселенського патріарха Варфоломія відвідала Фанар. Головною темою розмови було питання автокефалії Української Церкви. Уже тоді Вселенський Патріарх чітко зазначив, що:

1. Згідно з церковними канонами, Україна, як незалежна держава, має право на свою автокефальну Церкву.

2. Для визнання автокефалії УПЦ потрібне єднання всіх православних.

3. Вселенський патріарх бажав зберегти добрі стосунки з Московським патріархом [Клос В., прот., 2019, с. 161–163].

Незважаючи на різні протидії – як зовнішні, так і внутрішні, невизнання багатьма, а серед них і самим патріархом Мстиславом (через різні впливи на нього) об'єднавчого Собору (1992 р.), УПЦ Київського Патріархату отримала найголовніше – визнання та підтримку українського народу. Разом із митрополитом Філаретом до об'єднаної Церкви перейшли також владика Андрій Горак та Яків Панчук.

Після упокоєння патріарха Мстислава його наступником на Соборі в Софії Київській (21–24 жовтня 1993 р.) було обрано митрополита Володимира Романюка. Велике бажання захопити владу виявляв митрополит Антоній Масендич, який після обрання патріархом Володимира з групою ієрархів оголосили про вихід із УПЦ Київського Патріархату, обґрунтовуючи це відсутністю перспектив у визнанні Київського Патріархату іншими Церквами, а також незгодою з діяльністю патріаршого заступника митрополита Філарета. Єпископів-ренегатів одразу ж прийняли в Московському Патріархаті. Тим часом, за допомогою депутатів Верховної Ради було здійснене ще одне розділення під приводом «відновлення ліквідованої УАПЦ». Патріархом УАПЦ став (7 вересня 1993 р.) настоятель церкви святих Петра і Павла м. Львова о. Володимир Ярема, який напередодні Собору був розлучений із дружиною, пострижений у чернецтво з іменем Дмитрій та посвячений на єпископа. Перші ж заяви нової Церкви були спрямовані проти Київського Патріархату, а УПЦ Московський Патріархат вважався єдиною стороною, з якою можливо вести переговори. Упродовж понад як 20 років основною діяльністю УАПЦ була боротьба з Київським Патріархатом. Міжусобиці та непорозуміння призвели до розділення в самій УАПЦ. Усі спроби об'єднання УАПЦ та УПЦ Київського Патріархату (до 2018 р.) не мали успіху [Микуш М., прот., 2017, с. 36–38].

Чорними сторінками нашої історії став похорон Святійшого Патріарха Володимира (+ 14 липня 1995 р.) на Софійській площі м. Києва, де проти мирних людей, дітей, єпископів та священників було застосовано насильство з боку силових структур, які виконували вказівку владних мужів. «Українська» влада боролася проти Української Церкви, інтелігенції та всіх людей, які прийшли провести в останню путь свого патріарха, який наголошував, що «кожен розкол, тим паче в Церкві, є трагедією для народу. Коли б вдалося об'єднати християнські церкви в єдиний центр – Київський Патріархат, – це було б великою справою для духовно-релігійного відродження та державного утвердження. Але в цьому не зацікавлені чужі релігійні та політичні центри» [Микуш М., прот., 2017, с. 67].

У жовтні 1995 р. Всеукраїнський Помісний Собор УПЦ Київського Патріархату обрав Святійшим Патріархом Київським і всієї Руси-України владика Філарета Денисенка. Упродовж багатьох років УПЦ Київського Патріархату, яка була єдиною незалежною, або ж автокефальною, Церквою в Україні, стикалась із значним супротивом владних інституцій. Завдяки сприянню «української» влади на сході України утвердилося російське православ'я, а на заході – Греко-Католицька Церква. Їм передавали храми, а громади УПЦ Київського Патріархату не хотіли навіть реєструвати й чинили всілякі перешкоди. У цій акції проти Української Церкви брали участь і так звані «патріоти, шістдесятники», і представники різних партій. Це свідчить про брак свідомості влади та народу, який, проголосивши державну незалежність, виступав проти церковної незалежності, підтримуючи чужі традиції та вірування, які належать Риму й Москві, а належні до Києва вважали недійсними. Ця влада лише називалася «українською», а підтримувала ті Церкви, що також називаються «українськими», але, як пише протоієрей Мирон Микуш, «українського в них немає нічого, адже всі вони служать чужим панам і спільно борються проти Помісної Української Православної Церкви...» [Микуш М., прот., 2017, с. 57].

У 2008 р. з офіційним візитом на запрошення Президента України Віктора Ющенка під час святкування 1020-ліття Хрещення Руси-України Київ відвідав Вселенський Патріарх Варфоломій, який метою свого візиту назвав допомогу в об'єднанні українських Церков [Ющенко В., 2008]. 25 липня 2008 р. вже увійшов в історію як день, коли вперше на київську землю ступила нога Вселенського Патріарха, предстоятеля Константинопольської Православної Церкви. Патріарх Варфоломій I

скромно зазначив: «Ми прибули сюди як паломники, ті, хто надзвичайно цінує загальну й братню славу України. Ми прибули сюди, щоб побачити ваш Дніпро. Це ваш «Йордан, де святилися ваші прабабки... Ми прибули сюди, щоб помолитися разом із вами за об'єднання усіх православних християн України в єдину Церкву. Церкву вашого народу. Церкву вашої країни» [Вселенський патріарх, 2008].

Без запрошення Президента України приїхав і Патріарх Московський Олексій II, який всіма силами намагався показати свою першість та «канонічність». На святкуванні були присутні й представники Римо-Католицької Церкви. Але не було ні предстоятеля, ні офіційного представника УПЦ Київського Патріархату через позицію Москви та її агентів, які різними способами робили все, щоб не допустити цього. Чому так сталося, розмірковує у своїй книзі протоієрей Мирон Микуш: «Хоч одні моляться за патріарха Московського, інші за папу Римського... всі вони називають себе українськими пастирями. Але ж які вони українські пастирі, якщо душа в них не українська. Бо ті, що моляться за патріарха Московського, душа їхня в Москві, ті, що за Папу Римського, душею в Римі...» [Микуш М., прот., 2017, с. 87]. Продовжуючи свої роздуми отець Мирон говорить про те, що той народ, який зневажає і гонить своїх пастирів, а шанує та йде за чужими, не може мати Божого благословення, і тому Господь посилає кари й нашість чужинців [Микуш М., прот., 2017, с. 88]. Справді, це ми можемо побачити на багатьох прикладах як Священного Писання (Суд. 10: 11–16; Пс. 80: 14), церковної і нашої рідної історії, так і нашого сьогодення, коли через сльози та біль для багатьох українців приходять усвідомлення рідного та відкинення чужого. Цей процес усвідомлення триватиме ще не одне десятиліття, бо вікова неволя, заборона всього українського, як у храмі, так і в культурному житті, латинізація, полонізація й русифікація позначилися на багатьох сторонах нашого буття.

Кардинальні зміни у свідомості багатьох відбулися внаслідок революцій – Помаранчевої (2004) та Революції гідності (2013–2014), які відбувалися на наших очах і стали переломним моментом у формуванні не лише цивілізаційних орієнтирів нашої держави, але й подальшого майбуття Православ'я в Україні. Яку роль у цих героїчних і водночас трагічних подіях відіграв Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, що став не тільки місцем молитви, але й захисту та допомоги всім переслідуваним, знає кожен. За Промислом Божим, і Помаранчева революція, і Революція гідності починалися саме 21 листопада, коли ми свят-

куємо свято покровителя м. Києва – архистратига Божого Михайла та всього воїнства небесного. Переважна більшість із тих, хто були на Майдані, неодноразово відчували цю невидиму допомогу, коли задавалося б, що все, крах, поразка, але події розгорталися так, як це не міг ніхто спланувати, – вчасно з'являлася та чи інша допомога [Епіфаній Думенко, митр., 2018, с. 13–24].

У душах багатьох людей відбулася велика переміна. Усі, хто був на Майдані, на все життя збережуть це велике почуття любові та підтримки один одного, взаємодопомоги й християнського милосердя, які зрощувались у боротьбі за справедливість. Молодь спочатку відкидала різні авторитети й мало зверталася до Бога. Як пише О. Недавня, «така позиція дуже швидко змінилася, варто тільки було спробувати перших кийків. Коли побиті й перелякані студенти бігли куди могли, вони, не роздумуючи, стукали у ворота Свято-Михайлівського монастиря...» [Недавня О.]. Сподіваємось, що з часом з'явиться ще не одне дослідження, яке висвітлить героїчні вчинки молодих людей, які обрали волю та захищали її з молитвою у серці [Горкуша О.; Епіфаній (Думенко), митр., 2016, с. 5–17; Епіфаній (Думенко), митр., 2018, с. 13–24; Майдан і Церква, 2014; Филипівич Л., Горкуша О., 2015, с. 43–51]. Промислом Божим усі ці події, а в подальшому й неоголошена війна Російської Федерації проти України привели нас сьогодні до об'єднання Українського Православ'я та визнання його Вселенським Патріархатом. Роль Української Православної Церкви Київського Патріархату ще мало осмислена науковцями та аналітиками. Сьогодні перед нами стоїть завдання зберегти й примножити, а не бездумно розтратити те, що здобує такою дорогою ціною. Завдяки Героям Революції Гідності, кіборгам та всім мужнім воїнам на Донбасі ми маємо можливість сьогодні говорити не тільки про європейське майбуття, але й про єдину та визнану світовим Православ'ям Українську Православну Церкву з центром у Другому Єрусалимі – нашому Києві [Епіфаній (Думенко), митр., 2018, с. 13–24].

Унаслідок боротьби українського народу за свою незалежність та європейський напрямок розвитку на Сході України триває війна з московським агресором, який намагався через теорію «русского мира», яка активно втілювалася через діяльність УПЦ Московського Патріархату, підпорядкувати собі нашу рідну землю. Так і Рим пропагує сьогодні в Україні концепцію «Київської Церкви», про що ми чуємо неодноразово від наших братів греко-католиків. Потрібно зрозуміти, що Київська Церква існує – це Українська Православна Церква, яка сьогодні визнана Вселен-

ським Патріархатом, і саме Вона є правонаступницею Церкви святого Володимира. Якщо звернемося до історії, то побачимо, що в Київській Церкві не було вірних Російської Церкви, яка проголосила свою незалежність у 1448 р. Також не було і греко-католиків, які виникли після унії (1596 р.) та насильного переведення православних храмів і монастирів. УПЦ, отримавши Хрещення від своєї Церкви-Матері Константинопольської ще за благовірного князя Оскольда, сьогодні стала автокефальною та єдиною православною інституцією, визнаною у світовому Православ'ї, яка звертається до всіх із закликом про єднання.

Промислом Божим 15 грудня 2018 р. в історичному кафедральному храмі Київських митрополитів Святої Софії Премудрості Божої відбувся об'єднавчий Собор Українського Православ'я – Української Православної Церкви Київського Патріархату, Української Автокефальної Православної Церкви та двох архипастирів Української Православної Церкви, що перебуває в юрисдикційному підпорядкуванні Московському Патріархату. Згідно з порядком денним, Собором було затверджено статут Церкви та демократичним голосуванням у два тури обрано предстоятеля – Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Епіфанія Думенка, який після завершення Собору, звертаючись до людей на Софійській площі, сказав: «Ми змогли об'єднати три гілки Українського Православ'я в єдину помісну Православну Церкву. Я б хотів закликати всіх наших побратимів, архиереїв, всіх вірних в єдину Українську Православну Церкву. Двері нашої Церкви відкриті для всіх» [Православна Церква, 2020, с. 18].

Звертаючись до своїх учеників, Господь Ісус Христос сказав: «Блаженні очі, які бачать те, що ви бачите. Бо кажу вам, багато пророків і царів бажали б бачити те, що ви бачите та й не побачили, і чути, що ви чуєте, та й не почули» (Лк. 10: 23, 24). Багато визначних українців боролися за незалежність Української держави та Церкви впродовж багатьох віків, але не змогли досягти цього з різних об'єктивних причин. Однак їхня праця не була марною. Саме завдяки всім борцям за волю та незалежність сьогодні ми маємо і державу, і автокефальну Церкву. Дивним може здаватись інше, що багато з тих, які називають себе українцями або й навіть патріотами своєї землі, і далі тримаються чужої Московської Церкви, яка тільки називає себе українською, але такою ніколи не була, бо служила й продовжує виконувати вказівки з Кремля. Вони й далі тягнуть народ у чуже ярмо говорючи, що тільки там є канонічність, що тільки чужі

релігійні центри є апостольськими та істинними, а все своє, рідне відкидають і зневажають. Як відомо, релігійні поділи під-ривають могутність держави, бо в єдності сила народу, а єдина Православна Церква об'єднує народ в одну націю.

1. Біблія: книги Священного Писання Старого та Нового Завіту / пер. Патріарха Філарета (Денисенка). Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. 1416 с.
2. Вселенський патріарх – за об'єднання українських Церков. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/1186328.htm>
3. Горкуша О. Євромайдан як індикатор трансформації релігійної функціональності, або Революція Гідності як ситуація сповіді перед Богом, Україною та людиною // Релігія в Україні. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/24699-yevromajdan-yak-indikator-transformaciyi-religijnoyi-funkcionalnosti-abo-revolyuciya-gidnosti-yak-situaciya-spovidi-pered-bogom-ukrayinoyu-ta-lyudinoyu.html.
4. Епіфаній Думенко, митр. Обрання першоієрархів-українців на Київську кафедру як шлях до автокефалії Української Православної Церкви // Труди Київської Духовної Академії: науковий збірник Київської православної богословської академії / ред. кол.: митр. Переяслав-Хмельницький і Білоцерківський Епіфаній (Думенко) (гол. ред.) [та ін.]. [Київ], 2016. № 16 (188). С. 5–17.
5. Епіфаній Думенко, митр. Церква і Майдан в контексті єдності та отримання автокефалії // Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції «Українська Церква в історії українського державотворення». Присвячена 100-літтю Української революції, державного органу в справах релігії та боротьби за автокефалію / за ред. д. богосл. н., проф. митрополита Переяславського і Білоцерківського Епіфанія (Думенка), д. іст. н. Г. В. Папакіна, Н. М. Куковальської та ін. Київ: [Київська православна богословська академія], 2018. С. 13–24.
6. Киридон А. «На майдані коло Церкви...» (Місія Церкви в Революції Гідності) // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів IV Міжнародної наукової конференції / [за ред. митр. Переяслав-Хмельницького і Білоцерківського Епіфанія (Думенка) та прот. Віталія Клоса]. – Київ: [Київська православна богословська академія], 2014. С. 179–188.
7. Клос В., прот. Автокефалія Української Церкви: огляд від Хрещення до Синодального Томосу. Київ, 2019. 189, [3] с.
8. Майдан і Церква. Хроніка подій та експертна оцінка / Українська асоціація релігієзнавців / за заг. ред. Л. О. Филипович і О. В. Горкуші. Київ: Самміт-Книга, 2014. 656 с.: іл.
9. Микуш М., прот. Єдина Помісна Православна Церква в Україні. Львів, 2017. 136 с.
10. Михайлівський Золотоверхий монастир повертає постраждалих до життя. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.archangel.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1498:u-mykhailivskomu-soboriprovertaiut-postrazhdalykh-do-zhytti.
11. Недавня О. Церковно-релігійний фактор Євромайдану в оцінках його учасників та прихильників. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/54976/
12. Православна Церква України. Фотоальбом. Київ, 2020. 316 с.
13. Преловська І. Історія Української Православної Церкви 1686–2000. Навч. пос. Київ, 2010. 444 с.
14. Филипович Л., Горкуша О. Революція гідності як об'єднуючий чинник українських конфесій і специфічний вияв екуменізму // Україна-Ватикан: християнство в контексті його включення в різноманітні сфери суспільного буття. Науковий збірник. За ред. Л. Филипович і П. Яроцького. Київ: УАР, 2015. С. 43–51.

15. Ющенко В. В Україні буде створена помісна Церква. Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/ukr/crime/79405-yuschenko-v-ukraini-bude-stvorena-pomisna-tserkva.htm>
-
1. Bibliia: knyhy Sviashchenoho Pysannia Staroho ta Novoho Zavitu / per. Patriarkha Filareta (Denysenka). Kyiv: Vydannia Kyivskoi Patriarkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu, 2004. 1416 s.
 2. Vselenskyi patriarkh – za obiednannia ukraïnskykh Tserkov. Rezhym dostupu: <https://www.radiosvoboda.org/a/1186328.htm>
 3. Horkusha O. Yevromaidan yak indykator transformatsii relihiinoi funktsionalnosti, abo Revoliutsiia Hidnosti yak sytuatsiia spovidi pered Bohom, Ukrainoiu ta liudynoiu // Relihiia v Ukraini. [Elektronnyi resurs] Rezhym dostupu: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/24699-yevromajdan-yak-indikator-transformatsiyi-religijnoyi-funktsionalnosti-abo-revolutsiia-gidnosti-yak-situatsiia-spovidi-pered-bogom-ukrayinoyu-ta-lyudynoyu.html.
 4. Epifanii Dumenko, mytr. Obrannia pershoiierarkhiv-ukraïntsiv na Kyivsku kafedru yak shliakh do avtokefalii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy // Trudy Kyivskoi Dukhovnoi Akademii: naukovyi zbirnyk Kyivskoi pravoslavnoi bohoslavskoi akademii / red. kol.: mytr. Pereiaslav-Khmelnyskyi i Bilotserkivskyi Epifanii (Dumenko) (hol. red.) [ta in.]. [Kyiv], 2016. № 16 (188). S. 5–17.
 5. Epifanii Dumenko, mytr. Tserkva i Maidan v konteksti yednosti ta otrymannia avtokefalii // Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk za materialamy VIII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Ukrainska Tserkva v istorii ukrainskoho derzhavotvorennia». Prysviachena 100-littiu Ukrainskoi revoliutsii, derzhavnogo orhanu v spravakh relihii ta borotbi za avtokefaliu / za red. d. bohosl. n., prof. mytropolyyta Pereiaslavckoho i Bilotserkivskoho Epifanii (Dumenka), d. ist. n. H. V. Papakina, N. M. Kukovalskoi ta in. Kyiv: [Kyivska pravoslavna bohoslavska akademiia], 2018. S. 13–24.
 6. Kyrydon A. «Na maidani kolo Tserkvy...» (Misiia Tserkvy v Revoliutsii Hidnosti) // Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk materialiv IV Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii / [za red. mytr. Pereiaslav-Khmelnyskoho i Bilotserkivskoho Epifanii (Dumenka) ta prot. Vitaliia Klosa]. – K.: [Kyivska pravoslavna bohoslavska akademiia], 2014. – S. 179–188.
 7. Klos V., prot. Avtokefaliia Ukrainskoi Tserkvy: ohliad vid Khreshchennia do Synodalnoho Tomosu. Kyiv, 2019. 189, [3] s.
 8. Maidan i Tserkva. Khronika podii ta ekspertna otsinka / Ukrainska asotsiatsiia relihiieznavtsiv / Za zah. red. L. O. Fylypovych i O. V. Horkushi. Kyiv: Sammit-Knyha, 2014. 656 s.: il.
 9. Mykush M., prot. Yedyna Pomisna Pravoslavna Tserkva v Ukraini. Lviv, 2017. 136 s.
 10. Mykhailivskiy Zolotoverkhyi monastyr povertaie postrazhdalykh do zhyttia. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://www.archangel.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1498:u-mykhailivskomu-sobori-povertaiut-postrazhdalykh-do-zhytti.
 11. Nedavnia O. Tserkovno-relihiinyi faktor Yevromaidanu v otsinkakh yoho uchasnykiv ta prykhylnykyv. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/54976/
 12. Pravoslavna Tserkva Ukrainy. Fotoalbom. Kyiv, 2020. 316 s.
 13. Prelovska I. Istoriia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy 1686–2000. Navch. pos. Kyiv, 2010. 444 s.
 14. Fylypovych L., Horkusha O. Revoliutsiia hidnosti yak obiednuuuchy chynnyk ukraïnskykh konfesiï i spetsyfichni vyiv ekumenizmu // Ukraina-Vatykan: khrystyanstvo v konteksti yoho vkluchennia v riznomanitni sfery suspilnoho buttia. Naukovyi zbirnyk. Za red. L. Fylypovych i P. Yarotskoho. Kyiv: UAR, 2015. S. 43–51.
 15. Iushchenko V. V Ukraini bude stvorena pomisna Tserkva. Rezhym dostupu: <https://www.obozrevatel.com/ukr/crime/79405-yuschenko-v-ukraini-bude-stvorena-pomisna-tserkva.htm>